1905

महामहोपाध्याय गदाधर
भट्टाचार्य्यकृतः ।

विषयतावादः

गंगौलीग्रामनिवासिनो पाध्यायोप
नामकेन मीमांसक श्रीमेधानाथ
शर्म्मणा मुद्रयित्वा
प्रकाशितः ।

गंगौलीग्रामवासि श्रीलोकनाथेन
धीमता । टिप्पणीभिरलङ्कृत्य
निर्म्मलीकृत्य शोधितः ॥

दरभंगायां
"श्रीरमेश्वर" यन्त्रालये मुद्रितः ।

१०००

शाकः १८२७ । मूल्यं ।=)

गदाधरभट्टाचार्यकृतः
विषयतावादः

श्रीगणेशायनमः ॥ बुद्धिर्नाम, कश्चिदात्म[1] विशेषगुणः । तद्बुद्धिवस्थितिः[2], घटमहंजानामी त्याकारकाऽऽपामरसाधारणानुभवबलादेव ॥ सा[3] च, सविषयिका[4] । उक्त[5]धर्म्मिग्राहकप्रतीत्या घटादिविषयकत्वेनैवतदवगाहनात्[6] ॥ घटादिनिष्ठंतद्विषयत्वञ्च, तत्प्रतियोगिकःसम्बन्ध विशेषः । सच, प्रतियोगित्वादिवत्, स्वरूपाद नतिरिक्तएव । कल्पेनस्वरूपेणैवोपपत्तौ, अति रिक्तकल्पनायाअनवकाशात् ॥ नच तादृश सम्बन्धस्य, ज्ञानस्वरूपता, विषयस्वरूपतावा,

---

१ । गुणत्वव्याप्यवैजात्याश्रयः (२) विजातीयबुद्धि सिद्धिः । (३) बुद्धिः । (४) विषयतानिरूपिका ॥ (५) विषयतायांप्रमाणमाह उक्तेत्यादि ॥ बुद्धिसाधक-प्रतीतिरेवप्रमाणमितिभावः । (६) ज्ञानविषयत्वात् ॥

स्वीक्रियते,इत्यत्रविनिगमनाविरहादुभयस्यैव, सम्बन्धता, कल्प्या, इतितदपेक्षयालाघवात्, सम्बन्धत्वेनातिरिक्तैकविषयता कल्पनमेवोचितमितिवाच्यं विषयतायांविषयस्वरूपत्वे, विषयेणसमंतस्याआधाराधेयभावानुपपत्तेः[२]; ज्ञान स्वरूपायाएवतस्याउपगमात् । अभेदेपिआधाराधेयभावोपगमे, घटोज्ञानविषयतावानितिवत्, घटोघटवानित्यादिप्रतीत्यापत्तेः । नच विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव, घटादावुपेयते, नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणता, इतिनातिप्रसङ्गइतिवाच्यं तदवच्छिन्ननिरूपितत्वस्य, तदाश्रयनिरूपितत्वविलक्षणस्य,दुर्वचत्वात्[३] ॥ अस्तुवा,विनिगमनाविरहादुभयमेव[४]विषयत्वं, तथापि तादृशोभयस्यक्लृप्तत्वात्, अ-

---

(१) विनिगमनाविरहंनिराकरोति विषयतायाः इति ॥ (२) अभेदस्यवृत्त्यनियामकत्वेन घटोज्ञानविषयतावानितिप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ (३) तथाच घटोघटवानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वमितिभावः ॥ (४) ज्ञानविषयोभयस्वरूपमेव ॥

तिरिक्तविषयताया,स्तत्र[1]ज्ञानादिसम्बन्धताया श्च, कल्पनाऽपेक्षया, तदुभयस्य, ज्ञानादिसम्बन्धत्वकल्पने, गौरवानवकाश, इतिसिद्धान्तानुयायिनः ॥ नव्यास्तु । विषयत्वं,पदार्थान्तरमेव, नतु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तथाहि ज्ञानविषयताया,ज्ञानात्मकत्वे, ज्ञानाधिकरण कालस्यापि ज्ञानविषयत्वापत्तिः, कालनिष्ठतत्सम्बन्धस्यापि, तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्[2] ॥ एवंस्वाभावेनसमंप्रतियोग्यनुयोगिभावरूपज्ञानसम्बन्धस्यापिस्वस्वरूपानतिरिक्ततया, घटादि ज्ञानस्य, घटादिविषयकत्ववत्, स्वाभावविषयकत्वस्यापत्तिः[3] । कालादौज्ञानादिसम्बन्धस्या[4]

(१) अतिरिक्तविषयतायां ॥ (२) घटानुयोगिक घटज्ञानप्रतियोगिकविषयत्वस्यकालानुयोगिकघटज्ञानप्रतियोगिककालिकसम्बन्धस्यच, घटज्ञानस्वरूपतयैक्यात्; घटज्ञानविषयतावान्कालइतिप्रतीत्यापत्तिरितिभावः ॥ (३) घटज्ञानप्रतियोगिकाविषयत्वस्य, घटज्ञानप्रतियोगिकानुयोगित्वस्यच; घटज्ञानस्वरूपतयाऐक्यात्, घटज्ञानविषयतावान् घटज्ञानाभावइतिप्रतीत्यापत्तिरितिभावः ॥ (४) कालिकानुयोगित्वादेः ॥

तिरिक्तत्वेच, विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठ-तत्सम्बन्धस्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धि,र्न्निष्प्रत्यूहैव॥ एवं,विषयताया,ज्ञानस्वरूपत्वे,घटपटावित्यादिसमूहालम्बनात्मकैकज्ञानीयघटपटादिरूप-नानाविषयनिष्ठविषयताना,मेकैकतया, तादृशज्ञानानां,घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नपटघटादिनिष्ठविषयताकतयाभ्रमत्वापत्तिः। तदवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिबुद्धेरेव,भ्रमत्वात्[२]॥ तादृशज्ञानानन्तरं,घटत्वेनपटंजानामीत्याकारकानुव्यवसायापत्तिश्च। घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव, तादृशानुव्यवसायविषयत्वात् ॥ नंचतादृशसमूहालम्बनीयघटपटादिनिष्ठविषयतायाऐक्येऽपि, साविषयता, घटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयतात्वेन घटएववर्त्तते,पटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन पटएववर्त्तते, अतोन तादृशधियोभ्रमत्वापत्तिः। तदवृत्ति,र्य्योंधर्म्म,

---

(१) विषयत्वस्य।

(२) वस्तुविशिष्टविषयताकज्ञानत्वं,भ्रमत्वं। वैशिष्ट्यञ्चस्ववृत्तित्वस्वावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन।

स्तदवच्छिन्नविषयतात्वेन तद्वृत्ति,र्याविषयता, तत्प्रतियोगिनएवज्ञानस्य, भ्रमत्वात्[१] ॥ नवा तादृशसमूहालम्बनानन्तरमुक्तानुव्यवसायप्रसङ्गः, घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनपटादिवृत्तिविषयताप्रतियोगिनएवज्ञानस्य, तद्विषयत्वा,दितिवाच्यं यतः घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनपटादिवृत्तित्वंहि, तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितपटादिनिष्ठाधिकरणताकत्वं, तादृशीचाधिकरणता, यदिशुद्धविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतातोऽनतिरिक्ता, तदा तादृशज्ञानीयपटादिनिष्ठविषयतायामपितादृशाधिकरणताकत्व,मक्षतमेव । अतिरिक्ताचेत्, तर्हि किमपराद्धमतिरिक्तविषयतया[२], इति ॥ विषयताया,विषयस्वरूपत्वेच, घटत्वप्रकारकप्रमानिरूपितायाः, पटत्वप्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च, घटनिष्ठविषयताया, ऐक्यप्रसङ्गेन, घटत्व-

(१) वस्तुविशिष्टवृत्तितावद्विषयताकज्ञानत्वं,भ्रमत्वं, । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वस्वावृत्तिधर्म्मावछिन्नविषयतात्वावछिन्नत्वोभयसम्बन्धेन ॥

कारकप्रमायाअपिभ्रमत्वापत्तिः ॥
एवं, घटवद्भूतलं, घटभूतलसंयोगा, इतिज्ञानयोरविशेषप्रसङ्गश्च । विषयाणां, तदात्मकविषयतानाञ्च, अविलक्षणत्वात् ।[3] नचप्रथमज्ञाने सम्बन्धविधयाभासमानस्यसंयोगस्यसम्बन्धोऽपि[4]आधिको, भासते, नतुसमूहालम्वनरूपे चरमज्ञाने, इत्यतएवं[5] उभयोर्वैलक्षण्यमित्युपाध्यायमतंसम्यक् । संयोगादिप्रतियोगिकसम्बन्धमादायाऽपिसमूहालम्वनसम्भवात्[6] । नच संयोगसंसर्गकविशिष्टवुद्धौ संयोगः, स्वरूपतएवभासते, नतुसंयोगत्वेन, सखण्डपदार्थस्यापि सम्बन्धविधया स्वरूपतोभानाभ्युपगमात् । उक्तसमूहालम्वने[7]च संयोगत्वेनसंयोगो, भासते,

---

(२) घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नवृत्तित्व विषयतात्वाववच्छिन्नवृत्तित्वयोरैक्ये, उक्तदोषतादवस्थ्यं, भिन्नत्वेच विषयताया एवाभिन्नत्वमस्तु, इतिभावः । (३) नचेत्यस्यसम्यगित्यनेनसम्बन्धः । (४) प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपः । (५) संयोगप्रतियोगिकसम्बन्धभानाभानभ्यामेव । (७) घटभूतलसंयोगा इतिज्ञाने ॥

इतिसंयोगत्वरूपाधिकविषयभानाभानाभ्यामेवतयोर्विशेष, इतिवाच्यमेवमपिघटवद्भूतलं संयोगश्च, घटभूतलसंयोगा, इतिज्ञानयोर्विशेषानिर्वाहात् । घटवद्भूतलमितिज्ञानस्यघटप्रकारकत्वमेव, घटविशेष्यकोक्तसमूहालम्बनात् विशेष, इतिचेत् । घटप्रकारकत्वंहि, घटनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वं, घटविशेष्यकत्वञ्च, घटनिष्ठविशेष्यताप्रतियोगित्वं, तत्रच ज्ञानीय प्रकारताविशेष्यते, यदिप्रकारविशेष्याभ्यामनतिरिक्ते, तदाउक्तविशिष्टबुद्धेरपि घटविशेष्यकत्वं,उक्तसमूहालम्बनस्यापिघटप्रकारकत्वं, दुर्वारमेव, घटात्मकयोस्तन्निष्ठप्रकारताविशेष्यतयो,र्भवन्मतेऽभिन्नत्वात्।यदिचते,अतिरिक्ते, तदासिद्धंनःसमीहितं । प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्मकत्वात् ॥ यन्तु । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वंप्रकारत्वं, तादृशवैशिष्ट्यानुयोगित्वंविशेष्यत्वं,नविषयतारूप,मिति ॥ तदसत् ॥

---

(६) तथाचघटवद्भूतलं घटभूतल संयोगप्रीतियोगित्वानुयोगित्वानीतिज्ञानयोरविशेषप्रसङ्ग इतिभावः ॥

उक्तसमूहालम्बनस्यापि, घटप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकतया घटप्रकारकत्वापत्तेः । संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धे नद्रव्यत्वादिभ्रमस्य, द्रव्यत्वादिप्रकारकत्वानुपपत्तेः। भूतलेघटइत्यादिज्ञानस्य, भूतलाद्यनुयोगिकसंयोगादिविषयकतयाभूतलादिविशेष्यकत्वापत्तेः । गुणादौ संयोगादिसम्बन्धेनघटादिभ्रमस्य, गुणादिविशेष्यकत्वानुपपत्तेश्च ॥ अथ, वास्तव तादृशवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, नप्रकारताविशेष्यत्वे, येन, उक्तदोषाणामवसरः । अपितुवैशिष्ट्यप्रतियोगितया, तदनुयोगितया च, भासमानत्वमेव, प्रकारत्वं,विशेष्यत्वञ्च, इतिचेन्न प्रतियोगितयेत्यादौ तृतीयार्थस्यदुर्वचत्वात्। भासमानत्वस्य,ज्ञानविषयतात्मकतया, प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्वसिद्धेश्च ॥ यत्तु। विषयत्वं, नकेवलज्ञानस्वरूपं,नापिकेव

(८) प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपप्रकारताविशेष्यतयोरतिरिक्तत्वेसिद्धेऽपि, न विषयतायामतिरिक्तत्वसिद्धिरित्याशयः ॥

क्तविषयस्वरूपं, अपितुज्ञानविषयोभयस्वरूपं, अतोनप्रागुक्तदोषाणामवसरः। तथाहिघटपटा वित्यादिसमूहालम्वनीयघटादिनिष्ठतज्ज्ञानघटाद्युभयात्मकघटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायाः;पटादिनिष्ठतज्ज्ञानपटाद्युभयात्मकपटत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानात्मकतया, नतादृशज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिः। नवा उपदर्शितविशिष्टधीसमूहालम्वनयोरविशेषप्रसङ्गः, तादृशसमूहालम्वनस्य, तथाविधविशिष्टबुद्धिनिरूपिततज्ज्ञानघटोभयात्मकप्रकारताऽनिरूपकत्वेन, विषयतावैलक्षण्यस्यसत्वात्। इति॥ तदप्यसत्॥ घटपटा वित्येतादृशसमूहालम्वनात्मकज्ञानस्य, तज्ज्ञानपटोभयात्मकपटत्वा वच्छिन्नपटनिष्ठविषयता घटकत्वेन, घटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठतज्ज्ञानघटोभयात्मकविषयताघटकत्वेनच, घटनिष्ठा,यापटत्वावच्छिन्ना,तज्ज्ञानरूपाविषयता, तन्निरूपकत्वेनभ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ अथ। तद्धर्म्मावच्छिन्नाविषयतात्वं, तज्ज्ञानतत्ताद्विषययोर्व्यासज्यवृत्ति,उपेयते,। एवञ्चतद्धर्म्मावच्छिन्नवि

षयतात्वेन तद्धर्म्मानधिकरणवृत्ति,र्य्याविषयता,तत्प्रतियोगित्वमेव,भ्रमत्वं, । उपदर्शितसमूहालम्बनेच पटत्वाद्यवच्छिन्नाविषयतात्वस्य, तज्ज्ञानपटाद्युभयपर्य्याप्ततया, तेनरूपेण तदुभयात्मकविषयता, नघटादिवृत्तिः, घटादे,स्तद्रूपाश्रयपटाद्यात्मकविषयत्वासम्बन्धित्वात् , स्वाश्रययावद्व्यक्तिसम्बन्धिनएव, व्यासज्यवृत्तिधर्म्मपुरस्कारेण तदाश्रयवत्वात्, इतिनतस्य भ्रमत्वापत्तिः । इतिचेत् । पटत्वाद्यवच्छिन्न विषयतात्वं, स्वरूपातिरिक्तं,नवा । आद्ये,किमपराद्धं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तविषयतया । अन्त्येच, तस्य,व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिः, तत्तत्स्वरूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वात् ॥

एवं तद्रूपेण घटादिवृत्तित्वं, विषयतात्वेनघटादिवृत्तित्वादतिरिक्तं,नवा। आद्ये, किमपराद्धमतिरिक्तविषयतया । अन्त्येच, तद्रूपेणघटादिवृत्तित्वं, तादृशज्ञानीयस्वात्मकविषयताया

(१) पटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन ॥

अक्षतमेव, ॥ एवं जातिमान्घटइत्यादौघटत्वा
द्येकविषयवृत्तेरेकज्ञानीयविषयताया, जातित्वा
द्यवच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वाभ्यांद्वैविध्य, म-
नुपपन्नं, ज्ञानस्य, विषयस्यच, द्वैविध्यविर
हात्, तथाच जातिमानित्याद्याकारकैकविधघ
टत्वादिविषयताशालिज्ञानात्, तादृशज्ञानस्य,
विलक्षणविषयताशालित्वानुपपत्त्या विलक्षणा
कारकतानुपपत्तिः। तस्मात्, विषयत्व,मतिरि-
क्तमेव॥ अथ, विषयतावत्, विषयेऽनुयोगिता
ऽऽख्यस्तत्सम्बन्धो, ज्ञानेप्रातियोगिताऽऽख्य-
स्तत्सम्बन्धश्च, तुल्ययुक्त्याऽतिरिक्तएव, उप
गन्तव्यः। स्वरूपानतिरिक्तत्वे[1]ज्ञानविषयनि-
ष्ठयोस्तत्सम्बन्धयो,रविलक्षणतापत्त्या, ज्ञानस्ये
व, विषयस्यापि,सविषयकत्वं,विषयवत्, ज्ञान
स्यापि, तद्विषयत्व,मापद्येत॥ एवं विषयता-
याज्ञानघटादिनिष्ठेनसम्बन्धेनसमं,कालाभावा

(१) विषयतानतिरिक्तत्वे॥

दिनिष्ठसम्बन्धस्यापि[1], अनतिरिक्तत्वेनवैलक्षण्यानुपपत्त्या, कालाऽभावादीनामपि, घटादिविषयकत्वापत्तिः। घटज्ञानादिविषयतापत्तिश्च, ॥ एवं, तुल्ययुक्त्या तादृशसम्बन्धस्यापिसम्बन्धः, तत्सम्बन्धादिरपि, अतिरिक्तः स्वीकरणीयः, इत्यनवस्थितसम्बन्धधाराकल्पनप्रसंगः ॥ एवं, विषयतासम्बन्धेऽपि ज्ञानस्यतदीयतानियामकोनिरूप्यत्वाऽऽख्यसम्बन्धविशेषः, तुल्ययुक्त्याऽतिरिक्तः, स्वीकरणीयः। एवं तत्सम्बन्धादिरपि। इतितत्रापि सम्बन्धधारानवस्थापत्तिः॥ इतिचेत्। काक्षतिः। नहि प्रामाणिकानवस्थाया, दूषणावहत्वं, ॥ विषयतावत्, विषयित्वरूपज्ञानानुयोगिकविषयसम्बन्धोऽपि, अतिरिक्तएव, नतु विषयताप्रतियोगित्वमेव, विषयित्वं, । विषयित्वमेवा, तिरिक्तं, तत्प्रतियोगित्वमेव, विषयत्व, मित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया, द्वयोरेवातिरिक्ततासिद्धे, रिति ॥

---

(१) विषयताप्रतियोगिककालिकानुयोगित्वादिरूपस्य ॥

विषयताच, विषयभेदाद्भिद्यते, अन्यथाघटप-
टावित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिनिष्ठविष-
यतायाऐक्ये, पूर्वोक्तयुक्त्यातादृशज्ञानस्यभ्रम
त्वापत्तेः[1]। घटाद्येकैकविषयकज्ञानीयैकैकवृत्ति
विषयतातःसमूहालम्बनेनानाविषयवृत्त्यतिरि
क्तैकविषयताकल्पनप्रसङ्गेनगौरवाच्च। अस्म-
न्नयेसमूहालम्बनेक्लृप्तप्रत्येकज्ञानीयविषयता-
नामेवोपगमात्, ज्ञानभेदेनविषयताभेदेमाना
भावात्॥ एतेन, घटइत्यादिविशिष्टबुद्धेर्विशे
ष्यविशेषणभावापन्नेषुघटघटत्वादिषु एकैव,वि-
षयता, नतुविशेष्यनिष्ठाविशेषणनिष्ठाचविष-
यता, भिन्ना, इतिमतंहेयमेव। विशेष्यनिष्ठवि
शेष्यतात्मकविषयतयासमं, विशेषणनिष्ठप्रकार
तात्मकविषयतायाअभेदस्यासम्भवदुक्तिकत्वा
त्। तथासतितादृशबुद्धौघटप्रकारकत्वघटत्ववि
शेष्यकत्वयोरापत्तेः। नचप्रकारताविशेष्यतयो[2]

---

(१) तद्वृत्तिधर्म्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानस्य भ्रमत्वात्। (२) अभिन्नत्वे।

विषयतारूपतायामेवेयमनुपपत्तिः, सैव[1], न, अपितुपदार्थान्तरएवंतं[2], तयोर्विषयतात्वेमानाभावा, दितिवाच्यंविषयेऽप्यतिरिक्तविषयतानां, तत्रचविषयतात्वस्य, कल्पनामपेक्ष्य, विषयवृत्तित्वेनक्लृप्तानांप्रकारताविशेष्यतानां विषयतात्वकल्पनस्यैवन्याय्यत्वात् ॥ यत्तु । निर्विकल्पकीया, प्रकारताविशेष्यताभिन्नत्वेनोभयमतसिद्धा, याविषयता, विशिष्टज्ञानस्यापिसैव, विषयेसम्बन्धः, ततएवचविशिष्टबुद्धेरपिसविषयकत्वनिर्वाहोऽस्तु, किंप्रकारतादीनांविषयतात्वोपगमेन । प्रकारतादीनांविषयतानात्मकत्वेऽपि, तद्वैलक्षण्यस्यज्ञानवैलक्षण्यसम्पादकत्वे[3] नकश्चिद्विरोधः । इत्यपिहेयमेव । प्रकारताविशेष्यतयोर्विषयतात्वानुपगमे, व्याप्यपक्ष

(१) विषयतारूपतैव । (२) प्रकारताविशेष्यते ।

(३) विशिष्टबुद्धेर्निर्विकल्पकवैलक्षण्यप्रयोजकत्वे ।

(४) वह्निव्याप्यधूमः पर्वते, वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत, इति ज्ञानयोः । (५) तदुपनीतभानंप्रतिसंसर्गताभिन्नतनिष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेनकारणत्वात् ॥

विशेष्यकपरामर्शयो, [६] व्याप्यविषयतानिरूपित पक्षविषयताशालित्वेनानुगमय्या,ऽनुमितिहेतुत्वासम्भवात्, कारणतावाहुल्यापत्तेः, निर्विकल्पकीयविषयतायाःपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावविरहात् ॥ एवं संसर्गज्ञानस्यानुपनायकता मते, उपनीतभानंप्रति,उपनायकज्ञानस्य,तत्प्रकारकत्वेनतद्विशेष्यकत्वेनचहेतुताद्वयप्रसङ्गः। मन्मतेतुप्रकारताविशेष्यते, संसर्गताभिन्नविषयतात्वेनानुगमय्य, एकहेतुताकल्पनसम्भवात् ॥ एवंनिर्विकल्पकीयविषयताया,विशिष्टबुद्धावुपगमे, घटत्वादिनिर्विकल्पकादिव, जातित्वादिनाघटत्वादिज्ञानादपि, स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारिकायाघटइत्याद्याकारकविशिष्टबुद्धेरापत्तिः । नचस्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौतदविशेष्यकतज्ज्ञानत्वेनहेतुत्वात्, नायंदोष, इतिवाच्यंतथासतिजातिर्घटश्चेत्यादिज्ञानात् घटइत्या-

(६) विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धौविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यकारणत्वात् ।

(७) विशेषणेऽपि ।)

विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तेरिति ॥ यत्तु । विशिष्टबुद्धिविषयता, विशेष्यमात्रवृत्तिः, नतुविशेषणेऽपि, मानाभावात् ।

नचविनिगमनाविरहः, घटइत्यादिज्ञानानन्तरं, घटंजानामीत्याद्यनुव्यवसायेन, घटरूपविशेष्येणसमं, ज्ञानस्यसम्बन्धावगाहनात्, घटादिरूपविशेष्ये, ज्ञानस्यविषयतात्मकसम्बन्धस्यावश्योपेयत्वात् । घटत्वंजानामीत्याद्यनुव्यवसायस्तु, तत्रासिद्धएव, तस्यघटत्वत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन, घटत्वत्वप्रकारकव्यवसायानन्तरमेवतत्सम्भवात्[८] । घटइत्यादिव्यवसायस्यच, स्वरूपतएवघटत्वादिप्रकारकतया,घटत्वत्वाद्यप्रकारकत्वात् । ज्ञानांशेस्वरूपतोघटत्वादिविशेषणकोऽनुव्यवसायोऽपि, नतत्रसम्भवति, ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षस्य, किञ्चिद्विशिष्टसम्बन्धिवैशिष्ट्यावगा-

(८) निर्विकल्पकात्विशिष्टबुद्ध्युपपत्त्यर्थंप्रथमसम्बन्धनिवेशः ।

हित्वनियमात् । नचायंघटइत्यादिव्यवसायान न्तरंघटत्वेनेमंजानामीत्याद्याकारकानुव्यवसा- येन, घटत्वादिरूपविशेषणेनापिसमंज्ञानस्यसं म्बन्धावगाहनात्, तत्रापिविशिष्टधीवि षयता भ्युपगम, आवश्यक, इतिवाच्यंयतस्तत्रज्ञाना न्वयिवैशिष्ट्यं, नतृतीयार्थः, अपितुद्वितीयार्थ विषयतान्वयिघटत्वादिप्रकारकत्वं । नचविष- यतानिष्ठंघटत्वादिप्रकारकत्वं, घटत्वादिनिष्ठप्र कारतानिरूपकत्वं,तदभ्युपगमेच,विशेषणीभूत घटत्वादेर्विशिष्टधीविषयतासिद्धि,र्निष्प्रत्यूहैव, प्रकारतायाः, विषयताविशेषात्मकत्वा, दिति वाच्यंयतोविषयतानिष्ठंघटत्वादिप्रकारकत्वं, न घटत्वादिनिष्ठप्रकारताख्यविषयतानिरूपकत्व- मपितुघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वं ।अवच्छिन्नत्वञ्च,प्रति योगित्वकारणत्वाधिकरणत्वादाविव,विषयता, दावपिघटत्वादेःसम्बन्धविशेषएव । सच, अ- तिरिक्तो,ऽनतिरिक्तोवे,त्यन्यदेतत् । इयांस्तु

(९) स्वनिरूपकविशेष्यताप्रतियोगित्वसम्बन्धेन)

विशेषः। प्रतियोगित्वादावन्यूनानतिप्रसक्तत्व-मवच्छेद्यावच्छेदकभावेतन्त्रं, नतुविषयतास्थले व्यधिकरणधर्म्मस्यापिविषयतावच्छेदकत्वात्। विशेषणनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमेववा, विषयतानिष्ठंतत्प्रकारकत्वं। अस्तुवाविशेषणेविषयतानिरूपितःप्रकारताख्यधर्म्मविशेषः, तथापितस्यविषयतात्वे, ज्ञानप्रतियोगिकत्वेच, माना-भावः। इत्यतिरिक्तविषयतावादिनांप्राचीनैकदेशिनांमतं। तदपि, अनुपादेयमेव। विशेषणस्यविशिष्टज्ञानाविषयत्वे, तद्धर्म्मविशिष्टज्ञानानन्तरं,तद्धर्म्मविशिष्टज्ञानानुपपत्तेः;विशिष्टबुद्धौविशेषणविषयकज्ञानस्यहेतुत्वात्। भवन्मतेतद्विशिष्टज्ञानस्यतद्विषयकत्वाभावेनतद-हेतुत्वात्॥ एवंविशिष्टज्ञानात्विशेषणविषयकोपनीतभानस्याप्यनुपपत्तिः, तदुपनीतभानेतद्विषयकज्ञानस्यैवहेतुत्वात्॥ एतादृशयुक्त्याविशेषणस्यविशिष्टधीविषयतायाआवश्यकत्वे

---

(१०) विशिष्टबुद्ध्यविषयेण

च, उक्तलाघवात्तन्निष्ठप्रकारतायाएवविषयतात्वसिद्धिःरित्यवधेयम् ॥ अथतद्विशिष्टबुद्धौ, तदुपनीतभानेच, स्ववृत्तित्वस्वप्रकारकत्वान्यतरसम्बन्धेनतद्विशिष्टा, याविषयता, तच्छालिज्ञानत्वेनैवहेतुताःवाच्या। इत्थञ्चविशेषणस्यविशिष्टज्ञानाविषयत्वेऽपि,तद्विशिष्टज्ञानात्तद्विशिष्टज्ञानान्तरस्य,तदुपनीतभानस्यच;नानुपपत्तिः। नचोपदर्शितकारणतावच्छेदककोटावन्यतरसम्बन्धेनतद्वैशिष्ट्यस्याविषयतायांनिवेशे, अन्यतरत्वघटकभेदयोर्म्मिथोविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणकारणताबाहुल्य, मितिवाच्यंयतस्तादृशान्यतरस्य,अन्यतरत्वेन,नसम्बन्धता, अपितुस्वरूपतएव, । नचैवमप्यननुगमात्कारणताधिक्यं;व्यभिचारश्चे,तिवाच्यंसम्बन्धाननुगमेऽपि, तावन्निष्ठसम्बन्धतायाऐक्योपगमेन, तद्दोषानवकाशात् । अतएव,सम्बन्धाननुगमोनदोषायेतिप्राचांप्रवादोऽपि। नचैवमपिस्वप्रकारकत्वस्ववृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेनतद्विशिष्टविषयतामपेक्ष्य, स्ववृत्तित्व

सम्बन्धेनतद्विशिष्टविषयतायालाघवेनतद्विशि
ष्टबुद्ध्यादिजनकतावच्छेदकत्वासिद्धेर्निष्प्रत्यू-
हतयाविशेषणस्यापिविशिष्टधीविषयत्वं,दुर्वार,
मितिवाच्यंप्रकारतायांविषयतात्वोपगमे घटत्वा
दिरूपेणघटादिविषयकस्मरणादौतथाविधज्ञान
स्य, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिनिष्ठवि
षयताशालिज्ञानत्वेन, घटादिनिष्ठविशेष्यता
निरूपितघटत्वादिप्रकारताशालिज्ञानत्वेनवा.
हेतुत्वे, गौरवात् । अस्मन्मतेचनैतादृशवि-
निगमनाविरहावकाशः । विशेष्यतानिरूपित
प्रकारताया,ज्ञानप्रतियोगिकत्वाभावेन, परम्प
रासम्बन्धेनैवतस्या जनकतावच्छेदकत्वस्यो
पगन्तव्यतया, तदपेक्षयाप्रकारतानिरूपितावि
शेष्यतायाः प्रतियोगितासम्बन्धेनजनकताव
च्छेदकत्वे,लाघवस्यैवविनिगमकत्वात् ॥
मेवं । उक्तविशेषणज्ञानादिकारणतावच्छेदक
लाघवेन, प्रकारतायां,विषयतात्वस्यज्ञानप्रति
योगिकत्वस्यचसिद्धावेव, दर्शितस्मरणादिहे
तुतायांविनिगमनाविरहावतारेणगौरवावतारा

त्, तादृशगौरवस्यफलमुखत्वेनादोषत्वात्, यत्सिद्धिमुपजीव्यगौरवावतार,स्तत्सिद्धौतस्य विरोधित्वासम्भवात् ॥ एवंघटवत्भूतलमित्यादिविशिष्टबुद्ध्यनन्तरंभूतलंजानामीत्यनुव्यवसायवत्, घटंजानामीत्याद्याकारकस्यज्ञानेघटादिसम्बन्धावगाहिनोऽनुव्यवसायस्यापि, सर्वानुभवसिद्धतया, विशेषणेऽपिविषयतात्मकज्ञानसम्बन्ध, आवश्यकः। नचतत्रस्वप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वरूपपरम्परासम्बन्धएव, ज्ञानेघटस्या,नुव्यवसायेनगृह्यते, इतिवाच्यंविशेषणीभूतघटादिरेव, तादृशविशिष्टबुद्धिविषयः, नतुभूतलादिरूपविशेष्यं, भूतलंजानामीत्याद्यनुव्यवसायेनतु, स्वविशेष्यकविषयताप्रतियोगित्वरूपभूतलादिनिरूपितपरम्परासम्बन्धएव, ज्ञानादौगृह्यते, इत्यस्यापिसुवचतयाविनिगमनाविरहेणविशेषणविशेष्ययोरुभयोस्वविशिष्टधीविषयता सिद्धेर्न्निराबाधत्वात् ॥ इत्याहुः ॥ विशेष्यताप्रकारतावत्, संसर्गत्वस्यापि, विषयताविशेषात्मकत्वात्, संसर्गस्या

पिविशिष्टधीविषयत्वम् ॥ अत्रोच्छृङ्खलाः । संसर्गस्यविशिष्टधीविषयत्वेमानाभावः । घट इत्यादिज्ञानानन्तरंसमवायंजानामीत्याद्याकारकानुव्यवसायस्यासिद्धत्वात् । तादृशानुव्यवसायस्यसमवायत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया, समवायत्वप्रकारकज्ञानानन्तरमेवतत्सम्भवात् ॥ अथविशिष्टवुद्धेःसंसर्गानवगाहित्वेःवाधवुद्धिप्रतिवन्धकतायाः संसर्गविशेषनियन्त्रितत्वासम्भवात्, कपालधर्म्मिकसंयोदिसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभाववत्तानिश्चयस्य, समानधर्म्मितावच्छेदककंकिञ्चिदेवघटादिप्रकारकंज्ञानं, प्रतिवध्यं, नतुसर्वःमित्यनुभवव्याकोपः । नचवाधवुद्धिप्रतिवन्धकतायाःसम्वन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेनतत्प्रतिवध्यसधर्म्मितावच्छेदकवुद्धेः सम्वन्धावगाहित्वसिद्धावपि, निर्द्धर्म्मितावच्छेदकवुद्धेस्तथात्वं, निर्युक्तिकःमितिवाच्यंनिर्द्धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टवुद्धेरपि, ग्राह्यधर्म्मिकावृत्तित्वज्ञानप्रतिवध्यतया, अवृत्तित्वज्ञानप्रतिवन्धकतायाः

सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेनतत्रापिस-
म्बन्धावगाहित्वस्यावश्यकत्वात् ॥ एवंप्रमा-
त्वभ्रमत्वयोःसम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरो-
धेनापि,सकलविशिष्टबुद्धीनांसम्बन्धावगाहि-
त्व,मावश्यकं, । तयोस्तथात्वानुपगमे, कपाल
विशेष्यकंघटादिप्रकारकंकिञ्चिदेवज्ञानं,प्रमा।
तथाविधञ्चकिञ्चिदेवज्ञानं, भ्रम, इतिप्रतीति-
र्नस्यात् । अपितुकपालादेःसमवायेनघटादि
मत्तया, तथाविधंसकलमेवज्ञानं,प्रमास्यात् ।
संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभाववत्तयाच
तथाविधंसकलमेवज्ञानं, भ्रमःस्यात् ।
इतिचेन्नविशिष्टबुद्धेःसम्बन्धविषयकत्वानभ्युप
गमेऽपि, तटस्थेनैसंसर्गेणसमंप्रकारतायाअव
च्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात्, बाधबुद्धिप्रतिब-
ध्यतावच्छेदकस्य, प्रमात्वभ्रमत्वयोश्च, सम्ब
न्धविशेषावच्छिन्नप्रकारताघटितत्वा, दुक्तानु
पपत्तिवारणसम्भवात् । नचप्रकारतानिरूपित
सांसर्गिकविषयताश्रयत्वमेव, संसर्गस्यप्रकार
तावच्छेदकत्व, मन्यस्यदुर्वचत्वा, दितिसंसर्ग

स्यविशिष्टधीविषयत्वासिद्धिः, निष्प्रत्यूहैव, तिवा च्यंप्रतियोगित्वादिनिरूपितायाइव, प्रकारता निरूपितायाअपि, संसर्गनिष्ठावच्छेदकतायाः, स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात्, पदार्थान्तररूपत्वाद्वा, विषयताविशेषात्मकत्वेऽपितद्रूपतायास्तुल्यत्वा त्, तस्याविषयतात्वस्यानिर्युक्तिकत्वात् । तादृ शावच्छेदकताविशेषएवंच, संसर्गतापदार्थः, न तुविषयताविशेषः ॥ अथसंसर्गस्यविशिष्टबुद्ध्य विषयत्वे, तत्संसर्गकज्ञानात्तद्विशिष्टबुद्धितदु पनीतभानानुदयप्रसङ्गः । नचततस्तयोरुत्पा दस्यानुभविकत्वाभावादिष्टापत्तिः, तथासति स्वरूपतोमनस्त्वादिविशिष्टवाचकमनः पदाद्य धीनशाब्दबोधानुपपत्तेः, तथाहिमनःपदात्स्व रूपतोमनस्त्वप्रकारिकाशाब्दधीर्भविष्यति, त त्रचस्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि त्यादि कारणंजातित्वादिनातत्प्रकारकशक्तिज्ञा नादितोजातित्वादिनैवतत्प्रकारकशाब्दबोधोद यात् । अन्यथाकदाचित्जातित्वादिनातत्प्रका रकः कदाचित्स्वरूपतस्तत्प्रकारकः, शाब्दबो·

ध, उत्पद्यते, इत्यत्रनियामकाभावप्रसङ्गात् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिकञ्च, स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानंविनानसम्भवति, स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौस्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्यहेतुत्वात् । स्वरूपतोमनस्त्वादिविषयकञ्चनिर्विकल्पकज्ञानं, नसम्भवति, अतीन्द्रियस्यनिर्विकल्पकावेद्यत्वात्, निर्विकल्पकस्यलौकिकत्वनियमात् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानस्यापेक्षणेच, तत्रापितादृशज्ञानस्यापेक्षणीयतया, अनवस्थाप्रसङ्गः ॥ अस्मन्मतेचस्वरूपतःसंसर्गविधयाकिञ्चिज्ज्ञानेमनस्त्वादिभानंस्वीकृत्य, तन्मूलकात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्त्यादिज्ञानात्, तथाविधशाब्दधिय उपपत्तिः । नचैवंस्वरूपतोनिखिलजातिसंसर्गकज्ञानात्, स्वरूपतोनिखिलजातिप्रकारकज्ञानसम्भवेन, सार्वज्ञापत्ति,रितिवाच्यंफलवलात्कस्यचिदेवपदार्थस्य,कदाचित्संसर्गविधयाभानोपगमेन, स्वरूपतःसंसर्गतयानिखिलजातिभानस्यकदाप्यनभ्युपगमात् ॥ इतिचेन्न । तत्संसर्ग

कज्ञानस्यतादृशिष्टबुद्ध्याद्यजनकत्वेपि,स्वरूप
तोमनस्त्वप्रकारकस्मरणमूलकतथाविधशक्-
त्यादिज्ञानात्तथाविधशाब्दबोधनिर्वाहात् । न-
चस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे, स्वरूपतस्तत्प्रका
रकानुभवस्यापेक्षिततया,तदसम्भवेनतदसम्भ-
व, इतिवाच्यंभवान्तरप्रभवानुभवाहितसंस्का-
रादेवतथाविधस्मरणोपपत्तेः । नचजन्मान्तरी
यतथानुभवेऽपिपर्य्यनुयोगतादवस्थ्यं । तत्रत-
त्प्राक्तनजन्मजाततथाविधानुभवाहितसंस्कार
मूलकस्मरणस्यगतित्वात् । जन्मप्रवाहस्याना
दितया, तादृशानवस्थायाअकिंचित्करत्वात् ॥
अथवाजातित्वादिनामनस्त्वप्रकारकैतद्भवीया
नुभवप्रभवसंस्कारादेवस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्म-
रण,मुत्पद्यते । सामान्यतस्तत्प्रकारकस्मरणे,
तत्प्रकारकत्वेनैवज्ञानसंस्कारयोःकारणत्वात् ।
स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ, स्वरूपतस्तत्प्रकार
कत्वेनतयोर्हेतुतायाअप्रामाणिकत्वात् । नचै-
वंजातित्वादिनामनस्त्वादिप्रकारकस्मरणमा-
त्रस्यैवस्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वापत्ति,रितिकेवलं

जातिमान्नित्याकारकस्यस्मरणस्यविलोपप्रसङ्ग, इतिवाच्यंस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे, उद्बोधकविशेषस्यैवनियामकत्वात् । मनइत्याद्याकारकंस्मरणं,यत्रानुभवसिद्धं, तत्रैवतादृशोद्बोधकस्यफलबलेनकल्पनीयत्वात् । अन्यथाजातित्वेनस्वरूपतोमनस्त्वप्रकारकक्रमिकानुभवद्वयाहितसंस्कारवतःपुंसोभवन्मतेपिस्वरूपतोमनस्त्वाप्रकारकजातिमान्नित्याकारकमनस्त्वप्रकारकस्मरणविलोपापत्तिः । नचजातित्वेनमनस्त्वप्रकारकसंस्कारात्स्वरूपतोमनस्त्वप्रकारकस्मरणं, नसंभवति, तत्रमनस्त्वांशेजातित्वभानेबाधकाभावा,दितिवाच्यं तदंशेजातित्वभानेपि, जातिमन्मनश्चेत्याकारकस्यतदंशेद्विविधविषयताशालिनस्स्मरणस्यसम्भवात् ॥ वस्तुतस्तु । जातित्वांशेमोषदशायांतथाविधसंस्कारान्मनइत्याकारकस्मरणंनिराबाधमेव । तदंशेमोषश्च, तद्भासकोद्बोधकासमवधानं । नचकिञ्चिद्रूपेणतत्प्रकारकसंस्कारादपिस्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणस्यमोषवशादुत्पत्तौ, जातित्वादिसामान्यप्र

त्यासत्तिजन्यतत्प्रकारकनिखिलजातिविषय-
कानुभवाहितसंस्कारा,ज्जातित्वाद्यंशेमोषदशा-
यांस्वरूपतोनिखिलजातिप्रकारकस्मरणसम्भ-
वात्, सार्वज्ञापत्ति,रितिवाच्यमुद्बोधकस्यफल
बलकल्पनीयतया,जातित्वाद्यंशेमोषदशायांनि
खिलजातिभासकोद्बोधकस्याकल्पनेना,पत्ति-
विरहात् ॥ इत्यलंपल्लवितेन ॥ इत्थंच, विशिष्ट
संविद,स्संबन्धानबलम्बिता,नकथंचिदपिकञ्चि
दनिर्वाहमावहती,ति युक्तितन्त्रं,नतन्त्रासिद्धा-
न्तविरोधःप्रतिरुणद्धि ॥ केचित्तु । विशिष्टसं-
सर्गकबुद्धौविशिष्टसंसर्गघटकविशेषणीयसंस-
र्गतायांप्रकारतात्वं, तथाविधविशेष्यीयसंसर्ग-
तायांविशेष्यतात्व,मावश्यकं । अन्यथाकम्बु
ग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नत्वरूपेणप्रतियोगितासं
सर्गककम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याद्याकारकबुद्धे-
र्भ्रमत्वानुपपत्तेः । तथाहि तादृशज्ञान,मभावां
शे प्रतियोगितासंबन्धेननघटस्यभ्रमः, तेनसंब-
न्धेनाभावस्यघटवत्वात् । नापि, कम्बुग्रीवादि
मत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनतदंशेतस्य-

भ्रमः । विशिष्टसंबन्धाप्रसिद्धेः । नापि, स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनतदंशेकम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यभ्रमः । तदंशेतस्याप्रकारत्वात् । तथासतितादृशधर्म्मविशिष्टत्वेनाभावोल्लेखापत्ते, रतएवप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनतादृशधर्मांशेऽभावस्यभ्रमइत्यपि, न । तद्धर्मांशेऽभावस्याप्रकारत्वात् । नापि, प्रतियोगित्वांशेकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वस्य, प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेकम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यवा, भ्रमः । तस्यसंसर्गघटकतयाऽप्रकारत्वादिति । तस्मा,त्संसर्गताविशेषप्रकारतात्वविशेष्यतात्वे स्वीकृत्य, पश्चात्प्राक्षिप्तपक्षएवा,पेक्षणीय, इति संसर्गस्यापिविशिष्टधीविषयतासिद्धिः, प्रकारतात्वादेर्विषयतात्वव्याप्यत्वा,दित्याहुः ॥ तदपि,नशोभनतयाप्रतिभाति । उक्तबुद्धौप्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यकम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरभावांशेप्रकारतोपगमेक्षतिविरहेण,तदंशेतद्भ्रमत्वस्यैवसम्भवात् । स्वातन्त्र्येणप्रकारतास्थलएव,विशेषणवत्वेनविशेष्योल्लेखात् । अतएव,दण्डीचै

त्रः कुण्डलीत्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबुद्धौ समानकालीनत्वसंबन्धेन विशेष्यतावच्छेदकदण्डादेः, विधेयकुण्डलाद्यंशे प्रकारत्वेपि, न दण्डवत्कुण्डलीत्याद्याकारकता । नच प्रकारतायाः, पारतन्त्र्यं दुर्निर्वचमिति वाच्यमुक्तस्थले प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदेनैवाभावांशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रकारतोपगमात् । तद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वस्यैव, तत्पारतन्त्र्यपदार्थत्वात् ॥ यत्तु । तत्र प्रतियोगिविशेषणतयाऽभावविशेष्यतया च निरूपिता, एकैव प्रकारता, स्वीक्रियते । स्वातन्त्र्येण प्रकारतास्थले तु विशेष्यभेदेन प्रकारताभेदः । तादृशप्रकारताया, एकैकसाधारणत्वात् । एवञ्च तदीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽभिन्नत्वमेव, तत्पारतन्त्र्यं । नचैवं सति तादृशज्ञानस्याभावांश इव, प्रतिप्रतियोग्यंशे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारकत्वापत्तिः, रभावविशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारताया एव, भवन्मते प्रतियोगिवि

शेष्यतानिरूपितप्रकारतात्मकत्वात् । तथाच तादृशज्ञानं, प्रतियोग्यंशेपितस्यभ्रमस्स्या,दि· तिवाच्यं तादृशज्ञानस्यहिप्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारताशालित्वेऽपि, प्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता,या,तादृशसंसर्गनिष्ठसंसर्गता, तन्निरूपकतद्धर्मप्रकारताकत्वंनास्ति,तादृशसंसर्गनिष्ठसंसर्गतायाअभावविशेष्यतयैवसमं, निरूप्यनिरूपकभावोपगमात् । इत्थंच,तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संसर्गनिष्ठसंसर्गतानिरूपकतद्धर्मप्रकारताकत्त्वमेव, तदंशेतत्संबन्धेनतद्धर्मप्रकारकत्व, मतोनदर्शिताऽतिप्रसङ्गइति । तदसत् । तथासतिप्रतियोग्यंशेतादृशज्ञानीयकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारतायाअपिअभावपारतन्त्र्यापत्तेः, तद्विशिष्टवोधकशब्देनप्रतियोग्यनुल्लेखापत्तेः । अथप्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मस्याभावांशेनिरुक्तप्रकारताकल्पनापेक्षया, संसर्गतायांप्रकारतात्वादिकल्पनमेवोचितं, धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायालघुत्वात् ।

नच भवन्मतेपि तद्धर्मावच्छिन्नत्वांशे प्रतियोगि संसर्गीभूतप्रतियोगित्वविशेषणतया संसर्गतायाः कल्पनीयतया, धर्मिकल्पनमावश्यकं, मिति वाच्यं भवन्मतेप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांशे तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपित संसर्गतायाः कल्पनीयतया, संसर्गताकल्पनस्य तुल्यत्वा, दिति चेन्न। अभावांशे प्रतियोगिविशेषणधर्मस्य प्रकारतामते, प्रतियोगिप्रकारतानिरूपिता, या, प्रतियोगित्वनिष्ठसंसर्गता, सैव, प्रतियोगिविशेषणनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाअवच्छिन्नत्व निष्ठसंसर्गतातान्निरूपितापि,। एतावतैव, तादृशधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपसंसर्गभाननिर्वाहात्। एवञ्च, तद्धर्मावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितानिरूपकत्वे प्रतियोगिसंसर्गतावादिनस्तव, ममचा, वच्छिन्नत्वप्रतियोगित्वनिरूपकत्वेष्वेकैकसंसर्गताकल्पनस्य तुल्यतया तवतादृशावच्छिन्नत्वनिष्ठ संसर्गतानिरूपित तत्तद्धर्मनिष्ठसंसर्गताकल्पनेनच, ममतादृशावच्छिन्नत्वनिष्ठसंसर्गतानिरूपित तद्धर्मनिष्ठ

प्रकारताकल्पनस्यतुल्यतया, भवतांसंसर्गतायां प्रकारतात्वादिकल्पनस्याधिक्यात् । नच भवन्मतेपिताद्दृशप्रकारतायाः पारतन्त्र्यनिर्वाहाय, तत्रप्रतियोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नत्वकल्पनमधिक, मितिवाच्यंभवन्मतेपि तत्तद्धर्मनिष्ठप्रकारताविशेषात्मकसंसर्गतायाः, म वच्छिन्नत्वानुयोगिकसंबन्धविशेषावच्छिन्नत्व स्याऽधिकस्यकल्पनीयतया, साम्यात् । अथवा किमेतावतासूक्ष्मगवेषणायासेन । अस्तु, संसर्गता विशेषाणांप्रकारतादिविशेषरूपता, नैतावतापि संसर्गस्यविशिष्टधीविषयतासिद्धिः । झटितिविघटितनिर्युक्तिकसिद्धान्तानुरोधनिस्सङ्ख्यशृङ्खलानां, विषयतात्वस्यप्रकारतात्वादिव्यापकताभङ्गाभीरुतयादुरभिभवत्वात् । इतिवदन्ति ॥ संसर्गतयाचसमं, प्रकारतायाः, विशेष्यतायाश्च, निरूप्यनिरूपकभावाख्यस्संबन्धविशेषो, ऽभ्युपगन्तव्यः । सचसम्बन्धः, कार्य्यत्वकारणत्वाधेयत्वाधारत्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वादीनां मिथस्ताद्दृशसम्बन्धइव, स्वरूपविशेषः, पदार्थान्तर

मेववा, । अन्यथा तत्रतेनसम्बन्धेनतत्प्रकारक मित्येतदर्थस्यदुर्वचत्वात् ।

नचतत्संसर्गकत्वेसति,तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारताकत्वमेव,तत्रतेनसंवन्धेनतत्प्रकारकत्व,मितिवाच्यंतथासतिभूतलादौसंयोगेनघटादिकं,समवायेनचरूपादिकं,मवगाहमानाया धियो, भूतलांशेसंयोगेनरूपादिप्रकारकत्वस्य, समवायेनचघटादिप्रकारकत्वस्या,पत्तेः । एवं समवायेनकपालांशे, संयोगेनचभूतलांशे, घट- मवगाहमानायाबुद्धे,स्समवायेनभूतलांशे, सं- योगेनचकपालांशे, घटप्रकारकत्वापत्तेः । तत्स्वीकारेच, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततदीय- संसर्गतानिरूपिता, या, तदीयप्रकारता, तत्प्र- तियोगित्वमेव, तदंशेतेनसम्बन्धेनतत्प्रकारक- त्वं । यस्ययःसम्बन्धो, यत्रभासते, तदीय- विशेष्यतातदीयप्रकारताभ्यामेव तदीयसंस- र्गतायानिरूप्यनिरूपकभावा, न्नोक्तातिप्रस ङ्गः । नचप्रकारतायाः संसर्गविशेषावच्छि न्नतया, तत्संसर्गावच्छिन्नतदीयप्रकारतानिरू

पिततदीयविशेष्यताकत्वमेव, तेनसंबन्धेनत
दंशेतत्प्रकारकत्व,मस्तु, किमुक्तनिरूप्यनिरूप
कभावोपगमेने, तिवाच्यं संसर्गनिष्ठावच्छे
दकतानिरूपकत्वरूपसंसर्गावच्छिन्नत्वस्यप्रका
रतायांस्वीकृतावेव, संसर्गताप्रकारतयोर्निरूप्य
निरूपकभावासिद्धेः संसर्गतायास्संसर्गनिष्ठाव
च्छेदकतारूपत्वात् । नचैवमपिप्रकारतयैवसमं
तस्यानिरूप्यनिरूपकभावोऽस्तु,नतुविशेष्यत
यापिसम,मुक्तबुद्धिनिरूपितायाः समवायनिष्ठ
संसर्गतानिरूपितघटप्रकारतायाः,भूतलविशेष्य
तानिरूपितत्वविरहात्, संयोगनिष्ठसंसर्गतानि
रूपिततत्प्रकारतायाश्च, कपालविशेष्यतानिरू
पितत्वाविरहा,दुक्तातिप्रसङ्गवारणा,दितिवाच्यं
विनिगमनाविरहेणैव विशेष्यतयापिसमं,तस्या
निरूप्यनिरूपकभावसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । ए
वञ्चविशेष्यताप्रकारतयोस्साक्षान्निरूप्यनिरूप
कभावो, ऽप्रामाणिकः । किन्तुप्रकारतायां,वि
शेष्यतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितत्वमेव, वि
शेष्यतानिरूपितत्वं,। विशेष्यतायां,प्रकारतानि

रूपितसंसर्गता(१)निरूपितत्वमेवच, प्रकारतानिरूपितत्वं, कार्य्यकारणभावावच्छेदककोटौयत्र प्रकारताविशेष्यतयोर्निवेश, स्तत्रसंसर्गस्याप्यवश्यंनिवेशात्, तयोर्निरूप्यानिरूपकभावानभ्युपगमेपिगौरवानवकाशा, दितितुध्येयम् ॥ प्रकारताच, द्विविधा । निरवच्छिन्ना, विशेषणान्तरावच्छिन्नाच, । तत्रनिरवच्छिन्ना, घटइत्याद्याकारकज्ञानीयघटत्वादिप्रकारता, तत्रस्वरूपतएव घटत्वादेर्भानात् । तादृशीचप्रकारता, जात्यखण्डोपाधिभिन्ने, नस्वीक्रियते । सावच्छिन्नाच, घटवदित्यादिज्ञानीयघटादिप्रकारता, तत्रघटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नचतादृशप्रकारतायाघटत्वा

---

(१) विनिगमनाविरहादेवतयोरपिसाक्षान्निरूप्यनिरूपकभावसिद्धिरितिकेचित् ॥ वस्तुतस्तु । संयोगेनावृत्तिर्गुणइतिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवा, त्संसर्गत्वप्रकारतयोः, संयोगेनानधिकरणंगुणइतिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवा त्संसर्गत्वविशेष्यतयोः, सम्बन्धसामान्येन घटाभाववद्भूतलमितिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवा, त्प्रकारत्वविशेष्यतयो, र्निरूप्यनिरूपकभाव, आवश्यक, इति ॥

दिनासम,मवच्छेद्यावच्छेदकभावो,निर्युक्तिकः द्रव्यवदित्यादिज्ञाना,त्तादृशज्ञानस्य, घटांशेदि- भिन्नप्रकारकतयैववैलक्षण्योपपत्ते, रितिवाच्यं तादृशज्ञानीयघटादिप्रकारताया,घटत्वाद्यवच्छि न्नत्वानुपगमे, द्रव्यवद्भूतलं,घटश्चे,त्याद्याकारक समूहालम्बनात्मकज्ञानात् घटवत्भूतलं, द्रव्य ञ्चे,तिसमूहालम्बनस्यैववैलक्षण्यानुपपत्तेः।उ- भयोरेव,घटांशेद्रव्यत्वघटत्वोभयप्रकारकत्वा,द्भू- तलांशेघटप्रकारकत्वाच्च, । मन्मतेपुनराद्येद्रव्य त्वावच्छिन्नाघटीयाप्रकारता,अन्त्येचघटत्वाव च्छिन्नासे, तिप्रकारतावैलक्षण्यात्तयोर्वैलक्षण्य म् ॥ वस्तुतस्तु । घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरू पितत्वमेव, घटादिप्रकारतायांघटत्वाद्यवच्छिन्न त्वं । नचप्रकारताविशेष्यतयोरेव,निरूप्यनिरूप कभावो, नतुप्रकारतयोरपी,तिवाच्यंतत्रघटादि निष्ठाया,भूतलादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका रतायाएव, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य तात्मकत्वात्, तादृशप्रकारतयोर्निरूप्यनिरूप कभावोपपत्तेः ॥ केचित्तु । घटत्वप्रकारतानि

रूपिताविशेष्यतावच्छेदेनभूतलांशेघटस्यप्रकारता,घटवदित्येतादृशज्ञाने,स्वीक्रियते। अतएवोक्तज्ञानयोर्भेदः।इत्याहुः॥ तच्चिन्त्यम्॥ परेतु। घटवदित्याद्याकारकंविशिष्टविशेषणकज्ञानं, द्विविधं,विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकं, केवलंविशेष्येविशेषणंतत्रच विशेषणान्तरमिति रीत्याघटत्वाद्यवगाहिच। तत्रप्रथमे,घटत्वादेःप्रकारतावच्छेदकत्वं। द्वितीयेतु,प्रकारतात्मकविशेष्यतानिरूपितंप्रकारत्वं,नतुप्रकारतावच्छेदकत्वमपि। इत्याहुः।सच,विशिष्टवैशिष्ट्यविचारेस्फुटीभविष्यति। विशेष्यताच, क्वचिन्निरवच्छिन्ना, क्वचिच्चविशेषणान्तरावच्छिन्ना, तत्रनिर्धर्मितावच्छेदकेघटइत्याद्याकारकज्ञानेघटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता,निरवच्छिन्ना। अयंघटइत्याद्याकारकसधर्मितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टबुद्धौचघटत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता, इदन्त्वाद्यवच्छिन्ना। अतएव, इदंत्वादिकं, तत्रधर्मितावच्छेदक,मित्युच्यते। विशेष्यतावच्छेदकतायाएव, धर्मितावच्छेदकतापदार्थत्वात्।

विशेष्यतानिरूपितमवच्छेदकत्वंच, नतन्निरूपितप्रकारत्वं । तथासति घटइत्यादिज्ञाने,ऽयं घटइत्यादिज्ञानेच, घटत्वस्यधर्मितावच्छेदकत्वापत्तेः । निर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धिविलोपप्रसङ्गाच्च । किन्तुप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकत्ववत्,स्वरूपविशेषः, पदार्थान्तरमेववा, । अथवा, प्रकारताविशेषएव,तत् । अन्यथा,सधर्मितावच्छेदकज्ञानस्यधर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वोपपत्तये, तन्निष्ठतज्ज्ञानीयप्रकारतान्तरकल्पनेगौरवात् । नचज्ञानान्तरक्लृप्तत‌द्धर्मनिष्ठप्रकारतयैवोपपत्तौ,नातिरिक्तप्रकारताकल्पन,मितिवाच्यमेवमपितद्धर्मितावच्छेदकसमानविषयताकानन्तज्ञानेषु तादृशप्रकारताप्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया, तावत्साधारणैकधर्मितावच्छेदकतायांप्रकारतात्वकल्पनेलाघवात् ॥ नचैवमयंघटइत्यादिज्ञानेइदन्त्वादेः, स्वस्यापिधर्मितावच्छेदकत्वापत्ति,रिति ततोऽयमयमित्याद्याकारकस्मरणप्रसङ्ग,इतिवाच्यं यतस्तदीयप्रकारतानिरूपितायाधर्मितावच्छेदकतायाआ

श्रयएव, तदीयधर्मितावच्छेदकः। उक्तस्थले चेदन्त्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतायाः, स्वात्मकप्रकारतायां,निरूप्यनिरूपकभावविरहा,न्नातिप्रसङ्गः। नचैवमपीदन्त्वादिकं, घटत्वादेरपिधर्मितावच्छेदकंनस्यात्, तन्निष्ठधर्मितावच्छेदकतयाघटत्वादिप्रकारतायाअपिनिरूप्यनिरूपकभावेमानाभावात्, परम्परयानिरूप्यनिरूपकभावस्यचप्रकृतेपिसत्वा,दितिवाच्यमेतदनुरोधेनैवधर्मितावच्छेदकत्वविशेषणीयप्रकारत्वयोरपिनिरूप्यनिरूपकभावोपगमात्॥ यत्प्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदेनविशेष्यताया,यदवच्छेद्यत्वं,सएव, तद्धर्मितावच्छेदकः। उक्तस्थलेचस्वप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेदेननविशेष्यतायास्स्वावच्छेद्यत्व,मतोनस्वांशेस्वस्यधर्मितावच्छेदकत्वापत्ति,रित्यप्याहुः॥ विशेष्यताच, समूहालम्बनेप्रकारभेदाद्भिद्यते। समूहालम्बनस्य, प्रत्येकप्रकारकज्ञानसामग्रीसमाजानियततया, प्रत्येकप्रकारकज्ञानीयनानाविशेष्यताप्रतियोगित्वस्यैवतत्रसत्त्वात्। अयंघटो,दण्डीकु-

ण्डली,त्याद्याकारकैकधर्मितावच्छेदककापरधर्म प्रकारकज्ञाने,धर्मितावच्छेदकतायाःप्रकारताविशेषत्वमते,उभयप्रकारतानिरूपिता,एकैवविशेष्यता । धर्मितावच्छेदकेज्ञानान्तरसाधारण प्रकारतास्वीकारकल्पेतु,प्रकारभेदेनविशेष्यता भेदः । यदिचसमूहालम्बनविलक्षणो,विशेषण विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नखड्गकुण्डलाद्युभयविशिष्टविषयकः, खड्गीकुण्डलीचैत्रइत्याद्याकारकबोधो,ऽनुभवसिद्ध,स्तदातत्राप्युभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता । अन्यथासमूहालम्बनात्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । एवंमिथोविशेषण विशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नखड्गकुण्डलोभयादिकं, यत्रशौर्य्यादिधर्मितावच्छेदकतयाभासते, खड्गीकुण्डलीचैत्रश्शूरइत्याद्याकारकेतादृशबोधेच,खड्गकुण्डलोभयादिप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यता । तादृशविशेष्यताच, तादृशोभयाद्यवच्छिन्नशौर्य्यादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातोभिन्ना,ऽभिन्नावे,तितु,पूर्वोक्तवदूहनीयं । एवंखड्गाद्येकतरधर्मितावच्छेदकतापन्न

स्यैवापरस्यकुण्डलादे,र्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वं, यत्र, तत्रखड्गादिप्रकारतानिरूपितकुण्डलाद्यव च्छिन्नविशेष्यता,विधेयप्रकारतानिरूपितोभ- यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतयो,रभेदः। अन्यथा मिथोविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्न खड्गकुण्डलोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यकशौर्य्या दिविधेयकबोधएव, यत्रस्वातन्त्र्येणकुण्डलस्य, खड्गधर्मितावच्छेदकतयाभानं, तादृशसमूहाल म्बनात्तस्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः। एवञ्चसति,ख- ड्गादेः, खड्गादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अवच्छेदकत्वेपि, यथानतस्य, स्वधर्मितावच्छे दकत्वं,तथोपपादितंप्रागेव॥ तत्रोक्तविशेष्यते, भिन्नेएव, किन्त्वेकविशेष्यता,ऽपरविशेष्यता- वच्छेदकभावापन्ने,तिसमूहालम्बनाद्विशेष,इ- त्यप्याहुः॥ ❁ ॥

इत्थंप्रकारतादिवत्,विधेयत्वमपि,विषयतान्तरं। नतूक्तप्रकारत्वमेव, तत्। धर्मितावच्छेदकस्या पितथात्वापत्तेः। अथविशेष्यतावच्छेदकताभि न्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतैव, विधेय

ता । पर्वतोवन्हिमानित्यादौचपर्वतत्वादिरूप धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रकारता, धर्मितावच्छेदक-तात्मिकैव, धर्मितावच्छेदकतायाः प्रकारतात्व स्य, व्यवस्थापितत्वा, दतोनतत्रपर्वतत्वादेर्विधे यतापत्तिः । तादृशज्ञानेवह्न्यादेरिववन्हित्वादे, र्वन्हिमत्पर्वतवान्देशइत्यादौचवह्ने, र्विधेयतावा-रणाय, मुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वंविशेषणं । मुख्यत्वञ्चविशेष्यतायां, प्रकारतानवच्छिन्न त्वं, प्रकारताभिन्नत्वंवा । नचविशेष्यतावच्छेद कताभिन्नत्वाद्युपस्थितिंविनापि, पर्वतो वह्निमा नित्याद्यनुमित्यनन्तरं पर्वतेवन्हिमनुमिनोमी त्याद्याकारकस्यवह्न्यादिविधेयकत्वावगाहिनो ऽनुव्यवसायस्योत्पत्त्या, निरुक्तप्रकारताया, विधे यतात्मकत्वं, नोपपद्यते, इतिवाच्यंवन्हिप्रकारका नुमितित्वस्यैव, तादृशानुव्यवसायविषयत्वोपग मात् । नचैवंवन्हिमान्पर्वतोघटवानित्यनुमित्य नन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्ति, रितिवाच्यं निरुक्ततन्निष्ठप्रकारताकत्वस्य, तत्प्रकारकानु मितित्वव्यञ्जकतया, तादृशापत्त्यसम्भवात् । भ-

वन्मतेपि, तदविधेयकानुमितौ यथाकथञ्चिदुप स्थिततद्विधेयकत्वग्रहवारणाय, तत्रतद्विधेयक त्वस्यहेतुतायाआवश्यकत्वात् । नचतादृशानु व्यवसाये,तन्निष्ठविलक्षणविषयतारूपाविधेयता-याः, प्रतियोगितासंबन्धेनहेतुत्वकल्पनापेक्षया, निरुक्ततन्निष्ठप्रकारताया गुरुशरीराया,स्तत्संब न्धेनहेतुताकल्पनेगौरवा, द्विलक्षणविषयतासि द्धि, रितिवाच्यंकार्यकारणभावलाघवानुरोधेन ज्ञात्यतिरिक्तपदार्थसिद्धेःसिद्धान्तविरुद्धत्वा,द न्यथा धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयाप्या लोकादिलिङ्गकानुमितिव्यावृत्त विलक्षणविष यतासिद्धिप्रसङ्गात्[२] । नचनिरुक्तप्रकारताती-ऽतिरिक्तैव, विधेयताख्यविषयता । अन्यथाध र्मितावच्छेदकताभिन्नत्वाद्यनुपस्थितिदशायां वन्हिमान्पर्वतोघटवानित्याद्यनुमित्यनन्तरंपर्व तेघटमनुमिनोमि,नवह्नि,मित्याद्याकारकस्यवह्

(१) विषयतासम्बन्धेनतादृशानुव्यवसायंप्रतिस्वरूप तस्तस्यकारणत्वान्नोक्तदोषः ॥

(२) व्यभिचारवारणायकार्य्यतावच्छेदककोटावव्यव हितोत्तरत्वनिवेशनंव्यर्थमितिभावः ॥

निर्विधेयकत्वाभावावगाहिनोऽनुव्यवसायस्याऽपलापप्रसङ्गात्, वह्न्यादिप्रकारकाऽनुमितिविषयकस्यतस्य, वह्निप्रकारकत्वसामान्याभावावलम्बनत्वासम्भवा, दितिवाच्यं धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वाद्यनुपस्थितिदशायांतादृशप्रतीतेः प्रामाणिकत्वे, निरुक्तप्रकारतायामेवविधेयतात्वाख्यधर्मविशेषंस्वीकृत्य, तेनरूपेणनिरुक्तप्रकारतायाःप्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्नाभावस्यैवतादृशप्रतीतिविषयतायाः, स्वीकरणीयत्वात्। भवन्मतेपि, संबन्धादिभेदभिन्नविधेयतानामनुगमाय, तादृशातिरिक्तधर्मस्वीकारस्यावश्यकत्वात्। अन्यथाविधेयतानामननतिप्रसक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्भवेन, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यैव, तादृशप्रतीतिविषयतायाः, स्वीकरणीयतया, ऽभावकूटस्यविशिष्ययुगसहस्रेणापिग्रहीतुमशक्यतया ताद्दशप्रतीतेरेवानुपपत्तेः। विधेयताप्रतियोगिकाभावत्वेनतावदभावानांतद्विषयत्वोपगमे, तादृशप्रतीतेः प्रतियोगितावच्छेदकतानवगाहितया, वह्निमनुमि

नोमीत्यादिप्रतीतेर्विरोधित्वानुपपत्ते,रितिचेन्न। निरुक्तप्रकारतायाएवविधेयतात्वे, पृथिव्यांजलादिभेदो, ह्रदेधूमाभाव, इत्याद्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमितीनांतद्विधेयकत्वानुपपत्तेः। तथाविधानुमितिविशेष्यतायांविधेयतात्वोपगमा,न्नेयमनुपपत्ति,रितिचेत्। तर्हि,तादृशानुमितिविशेष्यताया, स्तत्समानप्रकारकसमानविशेष्यकपृथिव्यादिसाध्यकानुमितावपिसत्वेन, तस्याअपिइतरभेदादिविधयकत्वापत्तेः। अथ पृथिव्यादिपक्षकतादृशानुमितितत्साध्यकतादृशानुमित्योर्भिन्नाभिन्नैव, तादृशीविशेष्यता। एवञ्च साध्यविशेष्यकाऽनुमितिविशेष्यतायामेवविधेयतात्व,मभ्युपेयत,इतिनोक्तातिप्रसङ्ग,इतिचेन्न। साध्यविशेष्यकानुमितावतिरिक्तविधेयतात्मकविशेष्यतोपगमे,इतरभेदः पृथिव्यामित्याद्याकारकपृथिवीसाध्यकानुमितौविधेय-तानात्मकंविशेष्यतान्तरं तथाविधप्रत्यक्षेचाऽन्यद्विशेष्यत्व, मितितिसृणांविशेष्यतानांकल्पनापेक्षया,प्रत्यक्षानुमितिसाधारण्याएकविशेष्यता

याः, साध्यविशेष्यकसाध्यविशेषणकानुमिति-साधारण्याएकस्याविधेयतायाश्च, कल्पनस्यैवो चितत्वात् । नचास्मन्मतेऽनुमितौया,विधेयता नात्मिकाविशेष्यता, सैव, प्रत्यक्षेपी, तिनविशे· ष्यतात्रयकल्पन, मितिवाच्यंप्रत्यक्षेविधेयता· त्मिका,तदनात्मिकावा, विशेष्यता,कल्प्यत, इ त्यत्रविनिगमनाविरहात् ॥

यन्तु । साध्यविशेषणकानुमितौक्लृप्तनिरुक्त प्रकारतैव, विधेयता । अतिरिक्तविधेयतातु, साध्यविशेष्यकानुमितावेव । अनन्तसाध्यवि शेषणकानुमितिव्यक्तिषु, अतिरिक्तविधेयता संबन्धकल्पनापेक्षया, तन्निरूपितस्वल्पतरनिरु क्तप्रकारतासु,विधेयतात्वकल्पनेलाघवा,दिति। तदपि,नचारु । तादृशप्रकारतायाविधेयतात्वो पगमे, पर्वतोवन्हिमान् , पर्वतोनिर्धूमस्स्या,दि त्याकारकसमूहालम्बनापत्त्यात्मकज्ञानस्यवह्न्यादिविधेयकत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिःतथासति तादृशापत्त्यनन्तरंपर्वतेधूमाभावमापादयामि, न तुवन्हि,मित्याकारकवन्हिविधेयकत्वाभावप्र

तीतेरनुपपत्तेः। एतेन, साध्यविशेष्यकानुमितिरेवा,ऽप्रामाणिकी। अप्रसिद्धसाध्यकस्थले विशेष्येविशेषणमितिरीत्यासाध्य विशेषणकानुमितिरेवोत्पद्यते। विशिष्टबुद्धिसामान्येविशेषणज्ञानहेतुताया, निर्युक्तिकत्वात्। तथाच निरुक्तप्रकारस्तैव, विधेयता। भावसाध्यकस्थलेतुसाध्यविशेष्यकानुमितेरत्यन्ताप्रामाणिकतया, तत्रसुतरामेवे, त्यपिनिरस्तम्॥ यत्तु। अनुमिता, वापत्तौच, तद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वमेव, तद्विधेयकत्व,मिति। तदसत्। यतोऽतिरिक्तविधेयतानभ्युपगमे, तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य स्वानन्तरोत्पन्नतत्प्रकारकानुमितित्वादिकमेव, जन्यतावच्छेदकं, वाच्यं, नतुतत्रतद्विधेयतानिवेशसंभवः। आत्माश्रयप्रसङ्गात्। तथाच सिध्यभावा,ऽऽपाद्यव्यतिरेकनिश्चय,रूपकारणासमवहितवन्हिव्याप्यवत्ताज्ञानानन्तरोत्पन्नयोर्वन्हिमत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकघटादिविधेयकानुमित्यापत्त्योरपि,तादृशज्ञानजन्यतया,व-

(१) साध्यज्ञानंविनाव्यतिरेकपरामर्शोत्पत्तिस्थले॥

न्हिविधेयकत्वप्रसङ्ग, इति पक्षताविशेषादिज न्यत्वस्य विधेयताशरीरघटकत्वे,पक्षताद्युपस्थि तिविरहकालेपिसर्वानुभवसिद्धाया वन्हिनानु मिनोमीत्याद्याकारकप्रतीतेरपलापप्रसङ्गात् । नचपक्षताविशेषादिजन्यत्वविशिष्टस्वव्याप्यव त्ताज्ञानजन्यत्वसंबन्धेन वह्न्यादिमदन्यत्वमे व, तादृशप्रतीतिविषयोऽस्तु, तत्रच नपक्षता द्युपस्थितेरपेक्षा । संबन्धज्ञानस्यविशिष्टबुद्धाव हेतुत्वा, दितिवाच्य मनन्तपदार्थघटिततादृश धर्मस्यसंबन्धत्वेमानाभावात् ।

एवमेतन्मतेशाब्दबोधस्यसविधेयकत्वानुपपत्ति, स्तस्य, व्याप्यवत्ताज्ञानाजन्यत्वात् । नचतत्र निरुक्तप्रकारतैव, विधेयते, तिवाच्यंपर्वतेवन्हि रित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे वह्न्यादेर्विधेय त्वानुपपत्तेः । नचतत्रवह्न्यंशेपर्वताधेयत्वमेव, विधेयं, नतुपर्वतांशेवन्हि, रितिवाच्यंशाब्दबो धेचरमनिर्दिष्टपदार्थस्यैवविधेयत्वात् । अतएव,

(१.) तदुद्देश्यतानिरूपितविधेयतासम्बन्धेनशाब्दंप्र-तितत्पदोत्तरपदोपस्थाप्यत्वं,तन्त्रमितिभावः ॥

न्यक्कारोह्ययमेवमेयदस्यइत्यादौविधेयत्वेनतात्पर्यविषयस्यन्यक्कारादेः प्राङ्निर्दिष्टपदोपस्थाप्यतया,तद्विधेयकान्वयवोधासंभवा;दालङ्कारिका, विधेयाविमर्शदोषमुदाहरन्ति। अतएव,गुणानांगुणत्वमित्यादौ गुणत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतयाविधेयतयाचान्वयवोधानुपपत्ति, राशङ्किता, वर्द्धमानोपाध्यायैः। विशेष्यस्यविधेयत्वे, तत्रगुणत्वस्यतदनुपपत्त्यातादृशाशङ्कनासङ्गतेः। नचपरार्थानुमानेगुणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने इतरभेदसाधनाय प्रयुक्ता,दितरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगुणत्ववानयमित्येतादृशोपनयावयवा,दन्वयवोधानुपपत्तिरेव, तैराशङ्किते,तिवाच्यं तत्र, दण्डवान्रक्तदण्डवानित्यादाविव,विधेयांशेव्याप्तिभानाधिक्येन, गुणत्वसंबन्धिनएवाभेदसंबन्धेनविधेयतयाचा,ऽन्वयवोधानुपपत्तिविरहात्। नचनामार्थयोःसाक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया,पर्वतवह्निरित्यादौपर्वताद्यंशेकथंविधेयतयाऽन्वयइतिवाच्यं

(१.) (अविमर्शः) :(अप्रतिपत्तिः)॥

साक्षाद्विशेषणविशेष्यभावेनान्वयस्यैव नामा
र्थयोरनभ्युपगमात् । अत्रपरम्परयैवविशेष्यवि
शेषणभावोपगमात् । अथ शाब्दबोधेचरमनि
र्दिष्टपदार्थस्यविधेयत्वे, वपुर्विरूपाक्षमित्यादौव
क्षणोवैरूप्यस्यविधेयत्वानुपपत्तिः । वैरूप्यविशि
ष्टस्याक्षणएव, तत्रवपुरंशेविधेयत्वे,अलक्ष्यजन्म
तेत्यत्रापिअलक्ष्यजन्मतायाएव, विधेयतयाता
त्पर्यविषयत्व,मित्यस्य वक्तुंशक्यतया, अलक्ष्य
ताया अविधेयत्वेना,ऽविमृष्टविधेयांशोदाहरण
तायाअनुपपत्तेः। यदिच तत्रशुद्धस्यजन्मनो,वि
वक्षितमहादेवापकर्षासंपादकतया, नाविधेयत्वे,
नविवक्षितत्व, मपितुजन्मनोऽलक्ष्यतायाएवे
तिमन्यते, तदातुल्यंप्रकृतेपि । इतिचेन्न । स-
मासातिरिक्तस्थले चरमनिर्देशस्य, विधेयता
नियामकत्वात् ।

(१.) वपु र्विरूपाक्ष मलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेनानि-
वेदितं वसु । वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्त
मपित्रिलोचने ॥ इति कुमारसम्भवीयः ॥

एवं, निरुक्तप्रकारतायाविधेयतात्वे,द्वितीयमौर्वीमिवेत्यादौ[१] विधेयत्वेनविवक्षितस्यसमासघटकपूर्वपदेनप्रतिपादनेविधेयाविमर्शः, मौर्वीद्वितीयामिवेत्यसमस्तपदेनप्रतिपादनेदोषोद्धार,इत्यालङ्कारिकप्रवादविरोधश्चेति ॥ विधेयतावत्, तन्निरूपितोद्देश्यतापि, प्रकारतादिभिन्नविषयताविशेषएव । नचैवंविशेष्यतैवो,द्देश्यता । पर्वतेवह्निरित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे, साध्यविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वेनतत्रच, पर्वतस्योद्देश्यतानुपपत्तेः । नचविधेयतानिरूपकत्व,मुद्देश्यत्वं, तच्च, यदंशेविधेयस्याविधेयत्वंतस्यविशेष्यत्वेप्रकारत्वेचाक्षतमेवे,तिकिमुद्देश्यताख्यातिरिक्तविषयत्वोपगमेने,तिवाच्यमुद्देश्यत्वमेवा,ऽतिरिक्तं, तन्निरूपकत्वमेव,विधेयत्व,मित्यस्यापिवक्तुंशक्यतया, विनिगमनाविर-

(१.) स्रस्तां नितम्बा दवलम्बमाना पुनःपुनः केसरपुष्पकाञ्चीं । न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वी मिव कार्मुकस्य ॥ इति कुमारसम्भवीयः ॥

ह्णोभयस्यैवातिरिक्ततासिद्धेः ॥ इदन्त्व-
वधेयम् । अस्तु, विधेयत्वमुद्देश्यत्वञ्चाति-
रिक्तं, तयोर्विषयतात्वेमानाभावः । पर्वतोवह्नि
मानित्यनुमितौपर्वतवह्न्यादिषु, तथाविधप्रत्य
क्षसाधारणविशेष्यताप्रकारतास्वीकारस्यावश्य
कतया· ततएवतादृशज्ञानस्यतद्विषयकत्वोपप-
त्तेः । प्रकारतादीनांतत्रानुपगमे, तादृशानुमि·
त्यादीनांबाधाद्यप्रतिबध्यत्वप्रसङ्गः । विरोधि
ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गश्च । प्रकारतादीनामे
व,तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावावच्छेदकत्वा
दितिदिक् ॥ ● ॥ इतिमहामहोपाध्या
यगदाधरभट्टाचार्यकृतोविषयतावादःसमाप्तः ॥

---

(१) तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारतानिरू
पिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धि, तत्सम्बन्धावच्छिन्न
तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपिततद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चययोः,प्रतिबध्यप्रति
बन्धकभावावितिभावः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

श्रीगणेशायनमः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानं

सिमरियाघट्टस्था गङ्गाभागीरथी
पाठशाला.

मनीगाछी—नामकधूमशकटा
रोहणस्थाननिकटवर्त्तिजानकी
पाठशाला।

दरभङ्गायां
कन्हैयालाल कृष्णदास, यन्त्रालयः

सूचना।

"श्रीरमेश्वर" यन्त्रालयतः प्रतिमास मेकैक खण्डक्रमेण प्राचीन ग्रन्थमाला मुद्रिता भविष्यतीति।